

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԶԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԳ ԳԻՄՆԱԴՐԱՍ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

N 21

2025

Րաֆֆի Զորթոշյան
ԱՐԱՍՈ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

էջ 1

Սաթենիկ Խուրշուդյան
ՎԻՍԱԳՐԵՐՆ «ԱԿՕՍ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ

էջ 27

Րաֆֆի Զորթոշյան
ԽՆՁՈՐԵՍԿԻ ՍԲ. ՀՈՒԹՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԱՎԱՆԴԱՏԱՆ ԲԵՐՃԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԲԵՐՃԱԳՐԵՐԸ

էջ 35

Աշոտ Հակոբյան
ՆՊԱՏ ԼԵՈՒՆ ԳԱԳԱԹԻ ՎԱՆՔԸ

էջ 39

Էմմա Արրահամյան
ՃԱԿՈՒՈՒ

էջ 45

Աշոտ Հակոբյան
ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍԱԼՆԱՊԱՏԻ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔԻՑ

էջ 61

Էմմա Արրահամյան
ՎԱՆԻ ՏԻՐԱՄԱՅՐ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԸ

էջ 63

Րաֆֆի Զորթոշյան
ԵԶՆԱԳՈՍԵՐՑԻ ՄԵԼԻՔ ՄԻՐԶԱՆԻԱՆԻ
ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԲԱՐԸ

էջ 64

N 21

2025

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMIK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳԶԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱՆՑՆՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ 16/1

Nikol Duman 16/1, Yerevan, RA

raa-am.org

armenianarchitecture.org

artsakhmonuments.org

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

Հայկական ճարտարապետություն

Facebook icon: ուսումնասիրող հիմնադրամ RAA Foundation

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture Foundation

ԽՆՁՈՐԵՍԿԻ ՍՔ. ՀՌԻՓՄԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՎԱՆԴԱՏԱՆ ՔԵՐԾԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ՔԵՐԾԱԳՐԵՐԸ

Րաֆֆի Զորթոյան

Սք. Հռիփսիմե եկեղեցին (լուս.՝ հոդվածագրի (ՀՃՈՒ), 2024 թ.)

Պատմական ճարտարապետական հուշարձանների՝ համեմատաբար շուտ քայքայվող և հետևապես հաճախակի նորոգվող հատվածներից է ներքին որմնի սվաղը: Այդ շերտի վրա են հիմնականում արվել որմնանկարները և ներկագիր արձանագրությունները, որոնք, շնորհիվ իրենց մշակութային և պատմական բացառիկ արժեքի, մշտապես գտնվել են ուշադրության կենտրոնում և համեմատաբար ավելի լավ պահպանվել, քան նույն շերտի վրա արված հատկապես ԺԸ-Ի դդ. անկումային արվեստի քերծապատկերները և արձանագրությունները (մատիտագիր կամ քերծագիր):

Սույն հրապարակմամբ ներկայացնում ենք Հին Խնձորեսկի¹ (ՀՀ, Սյունիքի մարզ, Գորիս համայնք, Խնձորեսկ գյուղ) Սք. Հռիփսիմե (1663 թ.) եկեղեցու

Եկեղեցու հյուսիսային ավանդատան հարավային որմը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2024 թ.)

¹ Գյուղը 1874 թ. ուներ 500 տուն բնակիչ (Տեր-Յովսեփեսան Յ., Խնձորեսկ, «Մեղու Հայաստանի», 1874, № 33, 24 օգոստոսի, էջ 3), 1886 թ.՝ 634 (ՀԱԳ, ֆ. 47, ց. 1, գ. 345, թ. 59) 1889 թ.՝ 800 («Նոր-Դար», 1889, № 135, 17 օգոստոսի, էջ 2; № 143, 30 օգոստոսի, էջ 3: Մելիք-Թանգ. Ն., բրթակցություն, «Նոր-Դար», 1889, № 203, 8 դեկտեմբերի, էջ 3), 1890 թ.՝ 900 (Կ. Ս., բրթակցություն, «Նոր-Դար», 1890, № 191, 4 դեկտեմբերի, էջ 2) տուն բնակիչ: Նույն թվականին հիշվում է նաև 606 տուն (Գեորգ-Բեգեան Բ., բրթակցություն, «Նոր-Դար», 1890, № 207, 27 դեկտեմբերի, էջ 3), 1891 թ.՝ մոտ 600 (Մ. Թանգ. Ն., Շուշուց դեպի Հին-Նախիջևան, «Նոր-Դար», 1891, № 158, 31 հոկտեմբերի, էջ 2), 1895 թ.՝ 700 (ՀԱԳ, ֆ. 47, ց. 1, գ. 345, թ. 59), 1897 թ.՝ 800 (Սիմոնի Լ., Գիղական ցաւերից, «Ժայռ», 1908, № 89, 30 նոյեմբերի, էջ 2), 1909 թ.՝ 1100 (Յանսէ, Գիղի իրականութիւնից, «Ժայռ», 1909, № 17, 5 մարտի, էջ 3), 1912 թ.՝

1200 (Մազանդարեան, Գիղի իրականութիւնից, «Ղարաբաղ», 1912, № 6, 22 յունարի, էջ 4: Տե՛ս նաև ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 11608, թ. 192 շրջ.-193), 1914 թ.՝ 1500 («Հայաստանի կոչնակ», 1927, № 34, 20 օգոստոսի, էջ 1081), 1915 թ.՝ 1600 (Ա. Մեղք., Չանգեզուրի կեանքից, «Փայլակ», 1915, № 25, 4 յունիսի, էջ 4), 1916 թ.՝ 1300 (Ա. Գ., Մհարեկ գաւառը, «Հորիզոն», 1916, № 218, 30 սեպտեմբերի, էջ 1), 1917 թ.՝ 1200 (Մազանդարեան, Տեղեկատու Չանգեզուրի, «Մշակ», 1917, № 222, 19 հոկտեմբերի, էջ 3), 1923 թ.՝ մոտ 1050 տուն՝ 4200 բն. («Հայաստանի կոչնակ», 1927, № 34, 20 օգոստոսի, էջ 1081), իսկ 1926 թ.՝ մոտ 675 տուն՝ 2700 բնակիչ («Հայաստանի կոչնակ», 1927, № 34, 20 օգոստոսի, էջ 1081): Հին գյուղը լքվել է, իսկ նոր Խնձորեսկը հիմնվել է 1950-ական թթ.:

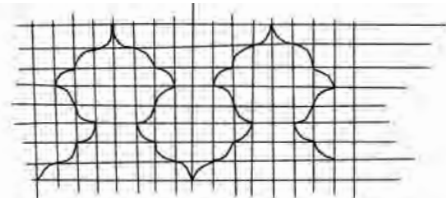
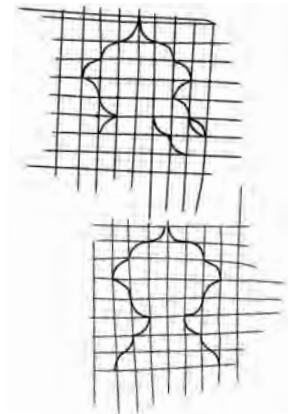
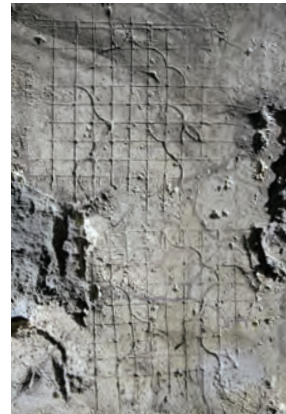
հյուսիսային ավանդատան հարավային որմի սվա-
ղի շերտի վրա հավանաբար հոգևորականների
կողմից արված և երբևէ ուշադրության չարժանա-
ցած ԺԸ-ԺԹ դդ. հիշատակագրությունները, քեր-
ծապատկերները և ուսումնական գծագրերը²:

Չարդերի ստեղծման տեխնիկայի առումով
հատկապես հետաքրքրական են ուսումնական
գծագրերը, որոնք եկեղեցու շքամուտքի և լուսա-
մուտքների զարդերի կրկնօրինակման փորձեր են:

Երկրորդիվ ուշագրավ են մարդկանց և կենդանի-
ների պատկերները: Դրանցից որոշներին կից առկա

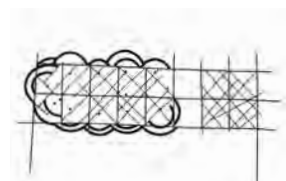
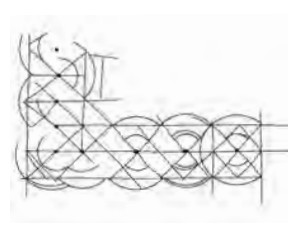
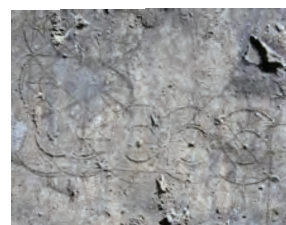
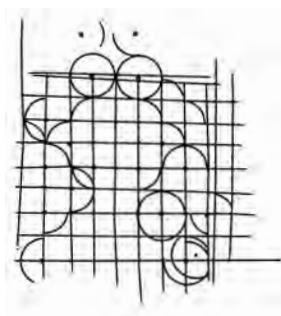
Եկեղեցու հարավային շքամուտքը և հատված զարդերից (լուս.՝ հողվա-
ծագրի, 2024 թ.)

Շքամուտքի զարդերի կրկնօրինակման փորձերը (լուս. և գրչ.՝ հողվա-
ծագրի, 2024 թ.)

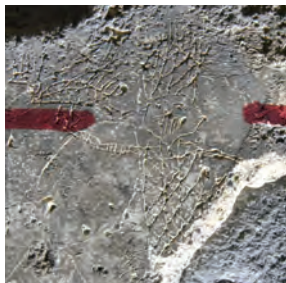
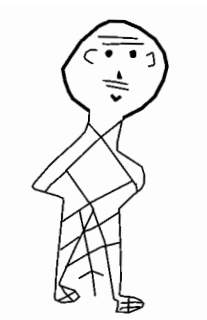

Հատված լուսամուտի զարդերից (լուս.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

Լուսամուտի զարդերի կրկնօրինակման փորձերը (լուս. և գրչ.՝ հողվա-
ծագրի, 2024 թ.)

2 Քերծապատկերներն ու քերծագրերը նկատել ենք 2024 թ. մա-
յիսին՝ Սք. Հռիփսիմն եկեղեցու վերականգնման մախագծի
(հովանավոր՝ Save Armenian Monuments կազմակերպություն,
իրականացնող՝ «Վիմակերտ» ՍՊԸ) պատրաստման դաշ-
տային աշխատանքների ժամանակ:

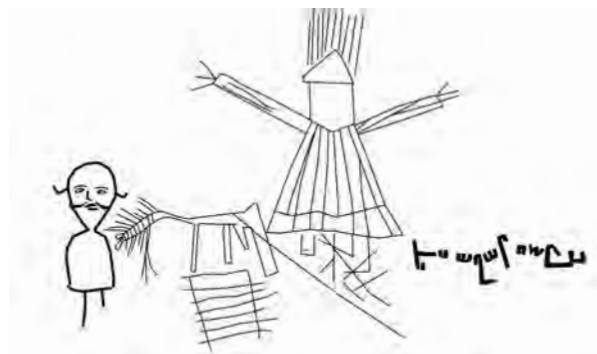
Քերծապատկերները (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

Քերծապատկերները (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

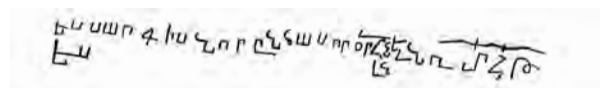
են արձանագրություններ: Մի մասում աշխարհիկ մարդիկ են, մեկը՝ Աղաթունը, իսկ մեծամասնությունը՝ հոգևորականներ՝ փիլոնով, վեղարով և կրծքախաչով զգեստավորված: Երկու ձիավորներից մեկը, ըստ արձանագրության, սուրբ Գևորգն է, իսկ մյուսի արձանագրությունը հիմնականում ոչնչացված է, հնարավոր է տեսնել միայն թվականը՝ 1766 թ.:

- ա. Ես՝ Աղաթունը:
- բ. ...էր ը...: | Թվ(ին) ՌՄԺԵ (1766 թ.): | Ի... խը...:
- գ. Ս(ուր)բ Գևորգ:

Պատմական հատուկ կարևորություն ունի 1830 թ. ձեռնադրված քահանայի արձանագրությունը, որ-

Քերծապատկերին կից արձանագրություն ա (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

Քերձապատկերին կից արձանագրություն Բ (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

Տեր Պետրոսի և տեր Քասպարի տապանաքարերը և տեր Մարգիս արձանագրությունը (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

ունթյամբ, 1874 թ.-ից եկեղեցու քահանա հիշվող տեր Մարտիրոս Տեր-Սարգսյանի⁶ հայրն է:

դ. Ես՝ Մարգիս նորընծաս, որ օրհնե(ա)լն են ՌՄԺԹ (1830 թ.):

Հավելենք, որ Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու նորոգման նախագիծը⁷ հաստատվել է 2025 թ., և շուտով կսկսվեն աշխատանքները, իսկ ԺԸ-ԺԹ դդ. քերձապատկերներով ավանդատան պատն ալյուրների համար հետաքրքիր անկյուն կդառնա:

Քերձապատկերին կից արձանագրություն Գ (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2024 թ.)

տեղ հիշվում է Սր. Հռիփսիմն եկեղեցուն ԺԹ դարում³ պաշտոնավարած քահանաներից⁴ մեկի անունը՝ տեր Մարգիս⁵: Վերջինս, ամենայն հավանակա-

3 Հարկ է նշել, որ եկեղեցու բակում առկա տապանագրերից հայտնի են դառնում նաև ԺԸ դարում քահանայագործած երկու քահանաների անունները՝ տեր Պետրոս (Տապանս Գարախանի որդի տ(ե)ր / Պետրոսին, Բվ(ին) ՌճԿԲ (1713 թ.) և տեր Քասպար (Այս է տապան Մերքունի որդի / տ(ե)ր Քասպարին, Բվ(ին) ՌՄԼԱ (1782)-ին):

4 1842 թ. եկեղեցուն քահանայագործում էին տեր Գասպար Մելքունյանը, Գալուստ Տեր-Մինասյանը, Մարգիս Գասպարյանը, Հարություն Լալազարյանը, Մարգիս Ալիխանյան Կարազոյանը և Բաղդասար Հովհաննիսյանը (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 69): 1874 թ. քահանայագործում էին տեր Սկրտիչ Տեր-Օհանյանը, տեր Մովսես Տեր-Հարությունյանը, տեր Մարտիրոս Խաչատուրյանը և տեր Մարտիրոս Տեր-Սարգսյանը (ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 384, ք. 506-507): 1883 թ. պաշտոնավարում է նաև տեր Գավիթ Տեր-Հարությունյանը (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6012, ք. 53 շրջ.): 1895 թ. քահանայագործում էին տեր Մարտիրոս Խաչատուրյանը, Մարտիրոս Տեր-Սարգսյանը և տեր Գավիթ Տեր-Հարությունյանը (ՀԱԳ, ֆ. 47, ց. 1, գ. 345, ք. 59), իսկ 1912 թ.՝ Գավիթ Տեր-Հարությունյանը, Հովսեփ Տեր-Հարությունյանը և Հարություն Տեր-Մարտիրոսյանը (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 11608, ք. 256): 1917 թ. եկեղեցու հոգևոր հովիվ է հիշվում տեր Հարություն Տեր-Մարտիրոսյանը («Արարատ», Էջմիածին, 1917, № Բ-Գ, փետրուար-մարտ, էջ 94): Խորհրդային տարիներից ի վեր եկեղեցին այլևս չի գործում:

5 Ազգանունը Գասպարյան է: Ծնվել է 1800 թ., քահանա է ձեռնադրվել 1830 թ. (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 69): Եկեղեցու քահանա է հիշվում նաև 1844 թ. (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 81):

6 Ծնվել է 1841 թ., քահանա է ձեռնադրվել 1871 թ.: Որպես եկեղեցու քահանա՝ հիշվում է 1874 և 1895 թթ. (ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 384, ք. 506-507: Տե՛ս նաև ՀԱԳ, ֆ. 47, ց. 1, գ. 345, ք. 59):

7 Նախագիծը մշակել է վերականգնող ճարտարապետ Աշոտ Հակոբյանը:

ՇՆՈՐՀԼԿԸՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

○ ՆՅՈՒՋԼԿԸ ԼՃԼԿՕՒԹՅԱՆ ՀԼՄԸ

- «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկությանը
- «Յ. Յոզևանյան» ընտանեկան հիմնադրամին
- ՅՃՈՒ հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Յախնազարյանին
- ՅՃՈՒ հիմնադրամի գիտական խորհրդի անդամ Յոզևան Սիմոնյանին

○ ՏԵԽՆԻԿԸՆՈՎ ԼՂԸՀՈՎԵԼՈՒ ՀԼՄԸ

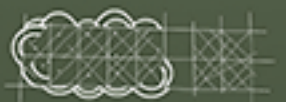
- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
- «Յգորացնենք Յայաստանը» բարեգործական կազմակերպությանը
- ՅՃՈՒ հիմնադրամի բարեկամ Վահագն Նազարյանին

○ ԼՈՒՍԸՆԿԱՐՆԵՐԻ ՀԼՎԱՔԸՇՈՒ ԵՎԻՐԵԼՈՒ ՀԼՄԸ

- Չափեն Սարգսյանի ընտանիքին
- Յարություն Խաչատրյանին
- Միհրան Ղազարյանին
- Ժան-Կլոդ և Շանթել Յոթելիեներին
- Սամվել Այվազյանին
- Լեռնիկ Յովհաննիսյանին

○ ՀԼՁՎԱԳՅՈՒՏ ԳՐԲԵՐ ԵՎԻՐԵԼՈՒ ՀԼՄԸ

- Ժիրայր Քոչարյանին
- Յոզևան Սիմոնյանին

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՒՄԱԿՈՐ
ԳԳ ԿԳՄ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳՐԱՏԱՐԱԿՆԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆԹՆԻԻ
ԳՈՒՄԱԿՈՐՆԵՐ

RAA-USA

և

Գ. ԳՈՒՄԱՅԵՆ
ԸՆՏՐԱՆԵԿԱՆ ԳՈՒՄԱԿՐԱՄԵՆ

ԳՈՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՏՈՐ ԳՈՒՄԱԿՐԱՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2025

ISSN 1668-2003

25001 >

9 771626 200001

